

presentie in het maatschappelijk werk: wenkend perspectief of terug naar af?

Lies Schilder, 2003¹

Inleiding

Het lezen van Een theorie van de presentie van Baart riep bij mij uiteenlopende gevoelens en gedachten op. Instemming en enthousiasme, maar ook neiging tot ontkenning en tegenspraak. Geheel volgens het boekje (nou ja, boekje?) heb ik kritisch gereflecteerd op de herkomst van deze gevoelens. Ik denk dat zij te maken hebben met de uiteenlopende identiteiten waarop ik me voel aangesproken – en die ik niet los kan of wil laten. Wat dat betreft is deze exposure dus niet geslaagd.

In mijn rol van docent en onderzoeker van maatschappelijk werk vertegenwoordig ik de geprofessionaliseerde sector waarop Baart zijn kritische pijlen richt; vanuit mijn ervaring met seculier maatschappelijk werk heb ik moeite met de kerkelijke zorg waarop de presentiebenadering is gebaseerd; en in mijn feministische hoedanigheid heb ik kritiek op de gender- en machtsneutrale toonzetting van de theorie van de presentie.

Tegelijk kan ik volmondig instemmen met de kritiek van de presentiebenadering op het doorgeslagen interventionisme, en bewijst Baart met dit grondige weerwoord het maatschappelijk werk een goede dienst.

Vanuit deze gemengde opvattingen wil ik beschrijven wat de presentiebenadering het maatschappelijk werk te bieden heeft, maar ook welke eenzijdigheden zij bevat. Ik zie in elk geval drie risico's die de maatschappelijk werker die 'present wil zijn' loopt: een te grote ver-persoon-lijking, om

niet te zeggen ver-moeder-lijking van de hulpverlening; het vergeten van de eigen (institutionele, etnische en gendered) machtsposities, en tot slot: het ingezogen raken in de leefwereld van de cliënt. Ik zal laten zien dat de hulpverlener ter vermindering van deze risico's goed te rade kan gaan bij 'reguliere' methodische benaderingen in het maatschappelijk werk, zoals respectievelijk: het social casework; emancipatorische hulpverlening en de ervaringsgerichte psychosociale hulpverlening.

Tot slot zal ik concluderen dat presentie en interventie polen zijn van een hardnekkig dilemma, en dat beide benaderingen nodig zijn om te kunnen laveren tussen zowel misplaatst interventionisme als misplaatst presentionisme. De presentiebenadering biedt een wenkend perspectief om misplaatst interventionisme te vermijden, maar een maatschappelijk werker die alleen nog present wil zijn verliest de eigen professionele identiteit en is terug bij af.

Persoonlijke presentie

Presentiebeoefening is per definitie een persoonlijke benadering. Wat hij of zij te bieden heeft is niet een koffertje met diagnoses en methodieken, maar 'het trouwe aanbod van zichzelf' (Baart, 2001: 733). Dit zelfaanbod krijgt op organische wijze vorm in een duurzame, nabije, ongehaaste relatie van 'aanklampbaarheid' en betrok-

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

kenheid. Het gaat om een 'liefdevolle hechting': eerst is er de relatie, dan pas een eventuele kwestie waaraan al dan niet wat moet worden gedaan. De presentie-beoefenaar is niet gefixeerd op probleem-oplossing, maar is gericht op erkenning van de waardigheid van de ander. Gewoon door er voor die ander te zijn, zonder meer, en om niet. Ook als er verder niets is opgelost, kan de betrekking geslaagd zijn: iemand heeft de ervaring gehad dat zijn of haar verhaal ten minste voor een persoon telt. Deze erkenning is in langdurige processen van sociale buitensluiting vaak zoek geraakt (Baart, 2001: 732,733).

Troost bieden, belangeloos zijn, aandacht voor lijden en tragiek, geduld, zorgzaamheid, problemen mogen laten voor wat ze zijn: het zijn vooral morele deugden en expressieve competenties waarover de presentiebeoefenaar beschikt.

De presentiebeoefenaar blijft lang bij mensen komen, is loyaal, volstrekt toegewijd en toegedaan, nabij en 'trouw partijdig' (p. 751). Tegelijk moet trouw niet omslaan in slaafsheid, en daarvoor dient de presentiebeoefenaar de eigen identiteit goed te kennen en te hanteren.

Andere kenmerken van de presentiebenaadering zijn:

- vrijheid: de presentiebeoefenaar hoeft in principe niets. Niet van de 'cliënt', maar evenmin van zichzelf, zijn vak, zijn baas, subsidieverstrekker, of collega's. Hij stelt zich – vooral in de exposure - totaal open voor het geleefde leven van de anderen en laat hun vreugdes en verdrietigheden diep tot zich doordringen. Hiervoor 'ontledigt' hij zich zoveel mogelijk van alle externe en interne bevangenheden, standpunten, bezigheden en verplichtingen. Hij hanteert een radicaal binnenperspectief.

- toegankelijkheid: de presentiebeoefenaar is dakloos. Geen kantoor, pandje, spreekuren, telefoonnummers. Men biedt zich aan in de leefwereld van de ander (op straat, in de speeltuin, et cetera).
- aansluiting: de presentiebeoefenaar sluit op een natuurlijke manier aan bij het dagelijkse doen en laten van de ander en voegt daaraan zo sociaal-cultureel kapitaal (kennis van zaken, manieren van doen, vervoer, netwerk) aan toe: door mee te spelen, te fietsen, te lopen, naar het ziekenhuis te gaan, een verjaardag te vieren, et cetera.

Presentiebeoefening versus interventionisme

De eigenschappen van de presentiebeoefenaar worden door Baart in – doorgaans schril – contrast geplaatst met die van de gangbare interventiebenaadering in de geprofessionaliseerde sector. Interventionisten zijn gefixeerd op, om niet te zeggen geobsedeerd door de *oplossing* van sociale problemen. Zij hebben systemische invloeden geïnternaliseerd, en zijn bureaucraten geworden die een veilige distantie creëren ten opzichte van het lijden en het onoplosbare. Hun kwetsbaarheid neemt af doordat zij hun rol en positie als bureaucratisch gelegitimeerd gaan beleven. Dit heeft gevolgen voor de verantwoordelijkheidsstructuur: de systemische redelijkheid van de bureaucraat tast de persoonlijke verantwoordelijkheid aan. Er is sprake van 'bureaucratische verlatings' (p. 634). In dat proces worden de morele en existentiële competenties van de hulpverlener (èn van de cliënt, de manager, et cetera) van ondergeschikt belang. 'De werker zal gaan hechten aan en troost zoeken in de schoonheid, retoriek en interne redelijk-

heid van zijn plannen en inspanningen, niet de troostende uitwerking ervan voor de lijdende. Het vermijden van kwetsuur komt centraal te staan' (p. 719). De interventionistische probleemoplossing kenmerkt zich door een aantal zaken: herformulering en behandelbaar maken van stagnaties in het sociale leven in termen van 'theoriegeleide diagnostiek, dat wil zeggen een systematisch uitgewerkt netwerk van inzichten in oorzaken, gevolgen en remedies' (p. 731).

In reactie op critici die vinden dat Baart de tegenstelling tussen presentie en interventie te scherp aanzet, vraagt hij zich af (p. 813): 'Hebben we een karikatuur gemaakt van de interventiebenadering?'. Zijn antwoord: 'Ik geloof er niets van. Ze is (...) een soort sorteermachine die, als men er (zelf opgevraagde) cliëntverhalen in gooit, problemen uitsorteert, naar de best mogelijke labeling of aanduiding ervan zoekt en als ze die vindt, ze koppelt aan behandelingen die in het teken staan van het oplossen en beloven probeert te zijn. In heel deze procedure is ze overwegend sociaal-technisch van aard en steunt ze op positivistische kennis die in methodische algoritmes zijn neergelegd. Dat is het *basisstramien* van het ruime merendeel van mensgerichte beroepen en de daarin aangewende methodieken (...) Ik verwerp dus de aantijging dat ik overdrijf, al zou ik niet willen beweren dat allen zo doen. De presentiebenadering is geen nieuwe uitvinding mijnerzijds, maar bestaat reeds in het veld, onder begenadigde en vaak rijpere werkers, onder beroepskrachten die zich niet van de wijs hebben laten brengen door hun methodiekboeken en de marktgerichte eisen van hun instellingen, en die in bepaalde opzichten lak hebben aan de dikdoenerij die te vaak professionalisering heet.'

Identiteitverlies bij interventionisme

Deze kritiek is niet mis, en deels ook niet terecht zoals ik verderop zal laten zien. Toch houdt Baart het maatschappelijk werk een spiegel voor die aspecten van identiteitsverlies weerkaatst die ik wel herken. Zoals het verlies aan tijd en ongehaastheid; de teruggedrongen persoonlijke verantwoordelijkheid en professionele handelingsruimte; de fixatie op planning en beheersbaarheid; het taboe op doeleloosheid en persoonlijke hechting; de (zelf)censuur op leersame twijfel en onzekerheid; de distantie van de leefwereld van cliënten; en de eis om de geleefde werkelijkheid op te splitsen in – bij voorkeur kwantitatieve – categorieën. De diagnose van Baart is pijnlijk, maar juist door de vinger op de zere plek te leggen maakt hij ook mogelijkheden van herstel zichtbaar. Zo lijkt mij bijvoorbeeld de exposure, dat wil zeggen een periode van totale onderdompeling in de leefwereld van de ander, ook voor maatschappelijk werkers en hun opleiders, managers, overheidsambtenaren en hoogleraren een uiterst zinvolle en leersame ervaring.

Maar, er is ook een andere kant. Baart schetst een wel heel monolithisch beeld van de heersende interventionistische cultuur. Hiermee creëert hij een tweedeling tussen een 'foute', logge, gebureaucratiseerde reguliere sector met slaafse discipelen tegenover een kleine kern van 'begenadigde' professionals die ondanks professionalisering de goede zaak zijn toegegaan. De professionele werkelijkheid is echter dynamischer, conflictueuzer en lastiger dan deze schematische weergave ervan doet vermoeden – zoals mag blijken uit het warme onthaal van de presentiebenadering, juist ook in de geprofessionaliseerde sector.

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

Het gegeven dat veel waarden uit de presentiebenadering ook in het reguliere veld worden omarmd, ontslaat de werkers daar echter niet van de eveneens legitieme eisen van efficiëntie en effectiviteit die hun als gesubsidieerde 'overheidsdienaren' in een democratische samenleving terecht óók worden gesteld. Aan deze eisen hoeven religieus geïnspireerde pastors in de kerkelijke wereld van het *particuliere geven* minder te voldoen.

Ik zou dan ook liever willen spreken van een hardnekkig (en dus per definitie onoplosbaar) dilemma waarmee veel professionals (moeten) worden geconfronteerd dan van een bureaucratische manipulatie waarvan zij collectief het slachtoffer zijn (Oostrik en Schilder, 2001). Dit dilemma behelst de opgave om goed om te gaan met de spanning tussen liberale, rationeel-bureaucratische waarden van neutraliteit, rechtvaardigheid, gelijkheid en beheersbaarheid enerzijds en communitaristische, morele waarden van persoonlijke nabijheid, liefde, zorg en verantwoordelijkheid anderzijds. De grote waarde van de presentiebenadering in het hanteren van dit dilemma is dat zij professionals voorhoudt wat verloren is gegaan of dreigt te gaan op het moment dat bureaucratie en markt het in de hulpverlening eenzijdig voor het zegen krijgen.

Maar als we uitgaan van een dilemma kan ook presentiebeoefening misplaatst zijn. In dat geval is er sprake van *overwaardering* van het persoonlijke, het betrokkene en het 'geven uit het goeie hart' – een eenzijdigheid waarvan het 'vrouwelijke' maatschappelijk werk zich in het verleden door professionalisering juist heeft geëmancipeerd (Waaldijk, 1997; Jagt, 1990). De verworvenheden van dat proces lopen gevaar in een presentie- revival van traditioneel vrouwelijke, om niet te zeggen

moederlijke waarden als het belangeloos en onvoorwaardelijk bieden van liefdevolle en langdurige hechtingsmogelijkheden. Bindingen die, zoals we juist als gevolg van professionalisering inmiddels weten, kunnen ontaarden in heel akelige dubbele bindingen als de – wel degelijk aanwezige – machtsverschillen worden bedekt met de mantel der liefde die elk verzet in de kiem smoort omdat moeder 'niet boos maar verdrietig is'. In dat geval is een cliënt beter af met een hulpverlener die openlijk erkent dat er machtsverschillen in het geding zijn, en die zich er voor inzet dergelijke machtsverschillen democratisch te legitimeren.

Kwaliteitscriteria kunnen helpen de vinger te leggen op de grens tussen goede, dat wil zeggen ter zake doende, presentiebeoefening en misplaatste presentiebeoefening. Baart stelt dan ook terecht dat het ontbreken van 'dwingende operationele kwaliteitscriteria' voor de theorie van de presentie een schrijnend gemis is (Baart, 2001: 812). Misschien kan men in dit opzicht zijn voordeel doen met kwaliteitscriteria die in het maatschappelijk werk zijn ontwikkeld om de grens te bepalen tussen zakelijkheid en verzakelijking; moreel handelen en moralisering of oprecht handelen en therapeutisering (Van der Laan, 1991; Schilder en Wouters, 1997).

Zelf wijst Baart in dit verband op het belang van stopregels: wie bepaalt deze? Op basis waarvan? Hoe is de inbreng van de cliënt daarin gewaarborgd?

Andere vragen die mij relevant lijken zijn:

- Hoe voorkom je dat presentie ontaardt in ongewenste intimiteit?
- Hoe bewaak je de grens tussen roeping en zelfverheerlijking?
- Wanneer ontaardt religieuze presentie (toch) in kerkelijke disciplinering?

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

- In hoeverre kan presentiebeoefening überhaupt worden geïnstitutionaliseerd?
- Hoe is de inspraak van de cliënt op het presentieaanbod georganiseerd?
- Hoe kan de hulpverlener voorkomen dat zij in de leefwereld van de cliënt wordt ingezogen als zij haar eigen perspectief 'er buiten' moet houden?

Om dergelijke lastige vragen te kunnen beantwoorden doen presentiebeoefenaars er goed aan zich *wel* professioneel van de wijs laten brengen door methodische benaderingen. Bijvoorbeeld door het social casework, de 'vader of moeder der methodieken' in het maatschappelijk werk (Snellen, 2001:103). Deze benadering kan hen helpen de valkuil van 'vermoederlijking' te ontlopen.

Presentie en Social Casework.

Inleiding

De professionalisering van het maatschappelijk werk is sterk gestimuleerd door de introductie van het social casework, in Nederland rond 1948 (Kamphuis, 1948). Kenmerkend hiervoor is de verwevenheid van beroepsethiek en (wetenschappelijk gefundeerde) sociaal techniek, van persoonlijke en zakelijke aspecten. Hiermee distantieerde men zich van de vaak bevoogdende en amateuristische burgerlijke filantropie en christelijke armenzorg van de periode daarvoor (Koenis, 1993). Men benadrukte dan ook het democratisch karakter van deze nieuwe methode van werken: 'maatschappelijk werk heeft de taak in en door zijn hulpverlening de idee van democratie uit te dragen aan de cliënt, maar vooral ook aan de gemeenschap' (Kamphuis, 1950: 19). Het democratische karakter blijkt er onder meer uit dat de hulpbehoevenden niet

meer benaderd worden als 'armen' of 'klantjes' maar als 'cliënten'. Deze cliënten zijn niet langer *afhankelijk* van de goedgunstigheid van de filantroop of de *persoonlijke* offerbereidheid van de armenzorger, maar hebben *recht op professionele* hulp van maatschappelijk werkers die gebaseerd is op de offerbereidheid van de *democratische gemeenschap*. In ruil voor deze sociale arbeid - die het karakter krijgt van een *zakelijke dienst* in plaats van het karakter van *liefdewerk* - heeft de maatschappelijk werker recht op salariering - en de cliënt recht op goede hulpverlening. Om deze arbeid verantwoord te kunnen verrichten is wetenschappelijke, methodische en beroepsethische scholing noodzakelijk. In het social casework worden deze aspecten gecombineerd. Met als doel het herstellen van de zelfbeschikking van de cliënt op sociaal en psychisch gebied.

Het social casework behoort al snel tot het fundament van elke opleiding tot maatschappelijk werker. Ook nu doet het nog veel invloed gelden (Herman, 2001; Vlaeminck e.a., 2002). Niet alleen letterlijk als social casework maar ook (steeds meer) in variaties als taakgericht casework en vindplaatsgericht werken (Jagt en Jagt, 1990; Van der Laan, 2003).

Welke mogelijkheden biedt social casework nu de presentiebeoefenaar die enerzijds geen bureaucratistische sorteerder van interventies en technieken wil worden - maar die anderzijds ook niet wil vervallen in een te persoonlijke benadering? Ik zal dit beknopt laten zien aan de hand van de volgende thema's: beginselen; diagnose; hulpverleningsrelatie; beroepspersoonlijkheid; en doelmatige organisatie.

Beginnelen

De beroepsethiek van het social casework is gefundeerd op beginselen die ook nu

weer in de presentiebenadering worden benadrukt. Bijvoorbeeld: 'de waarde van de enkele mensenziel'; 'de idee der naastenliefde' en de 'gelijkberechtiging van iedere burger' (Kamphuis, 1950: 1). Ook worden genoemd: vrijheid en verantwoordelijkheid; de potentie van de mens tot verandering 'die in de idee van bekering zo nadrukkelijk is gesteld'; respect; en 'partnerschap': een 'praktisch ethisch uitgangspunt' dat uitdrukking geeft aan de fundamentele betekenis van de *relatie in het helpen*. In 1972 wordt het belang van beroepsethiek door Jens, de ontwerper van de beroepscode van het maatschappelijk werk, gerelateerd aan de – in die periode veelvuldig geuite beschuldigingen van zelfgenoegzaamheid en verstarring aan het adres van professies (Jens, 1972: 18).

Ook in eigentijdse opvattingen over social casework wordt stelselmatig gewezen op het belang van beroepsethiek, ethische reflectie, normatieve professionaliteit, het behoud van de humaniserende dimensie, et cetera (resp.: De Jonge, 1995; Vlaeminck e.a., 2002; Van der Laan, 2003; Herman, 2001: 166). Nu echter vaak in reactie op bureaucratisering, verzakelijking of de dominantie van 'technische professionaliteit', kortom zaken die Baart schaaft onder de noemer van 'misplaatst interventionisme'.

Diagnose

Het social casework hanteert wel – en met overtuiging – een theoriegestuurde *diagnose*, iets dat overigens volgens Kamphuis ook in 1948 al stuit op weerstand. 'Tact en mensenkennis zijn meer waard dan al die psychologische geleerdheid' zegt de doorsnee maatschappelijk werker – voor wie wij overigens alle respect hebben. Maar zetten wij op dit punt nu niet opeens de klok een halve eeuw terug?

Hoeveel mensen hebben zich, in dat gelukkig thans voorbijge tijdperk der philanthropie, niet geweerd tegen opleiding en technische oriëntering, omdat het toch alleen maar op overgave en toewijding aan kwam?' (Kamphuis, 1948: 5). Aan haar eigen pleidooi voor verwetenschappelijking verbindt zij wel een 'maar': 'maar dat social casework is gebaseerd op wetenschappelijke inzichten wil niet zeggen dat de caseworker uitsluitend deze hanteert. Er blijft altijd een groot stuk werkelijkheid in het menselijk veld waarover de wetenschap ons niets vertelt. Het gezond verstand en de intuïtie spelen daarom ook bij het helpen in het social casework een grote rol.' (Kamphuis, 1961: 37).

Deze diagnose heeft ook niet het karakter van een sorteermachine: de werker laat het voor een belangrijk deel aan zijn cliënt 'zelf de diagnose van zijn nood te stellen' (Kamphuis, 1948: 6). Vandaag de dag heet dergelijke diagnostiek een 'proces van communicatie' of 'dialogisch diagnosticeren' (Vlaeminck e.a., 2002).

Hulpverleningsrelatie

Het social casework hecht groot belang aan effectiviteit, maar deze gaat hand in hand met 'gevoelsmatige verbondenheid': 'Het einddoel van zelfstandigheid kan alleen worden bereikt als de caseworker en cliënt samen op weg zijn, en als er een verbondenheid van gevoelens tussen beiden is. Deze verbondenheid berust van de kant van de werker niet op persoonlijke sympathie (hoewel deze wel aanwezig kan zijn) maar op het "meevoelen met", voortvloeiend uit zijn bereidheid tot dienst en zijn vermogen zijn eigen gevoelsleven te richten en te controleren' (Kamphuis, 1961: 42).

Dit samen op weg zijn verloopt wel gefaseerd, maar niet per definitie lineair: aanmelding, intake, gegevensverzameling,

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

psychosociale diagnose en behandeling zijn dynamisch en komen naast elkaar voor. Dit is nog sterker het geval in een variant op het social casework, het outreachend casework of de 'vindplaatsgerichte benadering' waarin denken en doen, praten en handelen in directe aansluiting op de leefwereld van de (gemarginaliseerde) cliënt plaats vinden (Van der Laan, 2003). De vrees van Baart voor positivistisch - lineair gestroomlijnde hulpverlening is evenmin nieuw. In 1966 is ook al sprake van een 'vaak uitgesproken stuk onbehagen met betrekking tot de techniek en onze vertechniseerde cultuur' (Broekman, 1966: 188). Het verweer van deze antropoloog Broekman klinkt opvallend eigentijds. Hij stelt dat het maatschappelijk werk een eigensoortige techniek moet hanteren waarin men oog heeft voor de 'strukturele overeenkomst van het menselijk gedrag, het menselijk handelen, met principes van de cybernetica, grondprincipes van de nieuwere, cyclische techniek'. Zijn pleidooi klinkt opmerkelijk verwant aan een recente oproep van Van der Laan om het 'cybernetisch paradigma' in het (management van het) maatschappelijk werk nieuw leven in te blazen (Van der Laan, 2002: 35).

Beroepspersoonlijkheid

De verwevenheid van beroepsethiek en sociaal techniek komt ook tot uitdrukking in de term 'beroepspersoonlijkheid' die het social casework in het maatschappelijk werk heeft geïntroduceerd. Een professioneel hulpverlener mag zich niet laten leiden door eigen driften en impulsen, maar moet 'zijn gevoelsleven kunnen richten en controleren'. Deze beroepspersoonlijkheid vormt zelfs het belangrijkste instrument van de maatschappelijk werker. Iets soortgelijks geldt ook voor de presentiebeoefenaar die bij zijn diepgaande verkenning

van de leefwereld van de ander vooral zijn eigen instrumentarium is (Baart, 2001: 70). Beiden kunnen daaraan in *supervisie* werken (Kamphuis, 1950: 7).

Er zijn wel verschillen tussen beide benaderingen wat betreft de invulling van deze beroepspersoonlijkheid. In de presentiebenadering ligt het accent op de 'ontsluiting' en radicale toewending naar de cliënt waarbij de presentiebeoefenaar leert zichzelf te 'ontledigen' van eigen normen, belemmerende gevoelens en vooroordelen. Bij de social caseworker ligt het accent meer op het wetenschappelijk gefundeerd verwerven van zelfdiscipline met behulp van – toen nieuwe – psychologische begrippen als afweermechanismen, projectie, overdracht, tegenoverdracht, et cetera. Het beoogde effect lijkt echter overeenkomstig: beiden moeten leren door allerlei gevoelens van cliënten en zichzelf heen te kijken.

Terwijl Baart (p. 145) de agressieve bejegening die pastor Anne in haar buurt te verduren krijgt duidt in termen van 'beproeving en bekering', bepleit Kamphuis het belang van 'actieve lijdzaamheid zonder week te worden' ten aanzien van agressie van cliënten, agressie die als gevolg daarvan eerder 'zal wegsmelten' (1961: 56).

Doelmatige organisatie

De caseworker laat zich niet alleen in de uitvoering maar ook in de organisatie van de hulpverlening meer dan de presentiebeoefenaar leiden door overwegingen van doelmatigheid en effectiviteit. Het oplossen van problemen staat centraal – en niet het aanbod van troost en nabijheid. Deze doelmatigheid wordt vorm gegeven met behulp van zaken als: het streven naar een *functionele taakverdeling*; een *begrensde tijdsduur*; de scherpe scheiding tussen *beroepsrelatie en vriendschapsre-*

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

'opdringen van goede doelen die in de methode verstopt zitten' (Baart, 2001: 745). De veronderstelling dat de presentiebeoefenaar goede doelen niet zou opdringen is echter discutabel gezien het ongevraagde karakter van de presentie – die soms overgaat in regelrechte bemoeizorg en/ of liefdadigheid vanuit een - uiteindelijk toch institutioneel-kerkelijke – inbedding. Deze veronderstelling vraagt dan ook om kritische bezinning en zelfonderzoek. De armen en 'klantjes' van weleer hebben indertijd niet zomaar, maar geïnspireerd door democratische beginselen het recht op een 'zakelijke dienst' verworven met daarin duidelijk onderscheiden - en dus over en weer controleerbare - rechten en plichten. Een maatschappelijk werker die zich laat inspireren door de presentiebenadering maar daarbij dit 'oude' gedachtegoed overboord zet, loopt het risico de klok een eeuw terug te zetten. Dat neemt niet weg dat Baart terecht wijst op de keerzijde van de zakelijke dienst: het gevaar van bureaucratische versmalling. Een gevaar dat echter door de jaren heen ook door maatschappelijk werkers zelf volop is gesignaleerd. Kamphuis rept in 1964 al van 'organisatit' en in 1964 verschijnt er een artikel dat in de theorie van de presentie niet zou misstaan: 'De bureaucratische omknelling van het maatschappelijk werk' – waarin het dilemma tussen bureaucratische organisatie en persoonlijke benadering van alle kanten wordt onderzocht (Kamphuis, 1964; Ellemers en Ten Eersma, 1964). Institutioneel zelfonderzoek zou ook de pastorale presentiebeoefenaar sieren. Diens presentiebeoefening vindt weliswaar niet in grootschalige bureaucratische organisaties plaats, maar evenmin in een institutioneel luchtledige. De christelijke pastor maakt evengoed als de neutrale maatschappelijk werker deel uit van 'anonieme anderen' in de abstracte

'anonieme anderen' in de abstracte ketens van het massaal-institutionele discours (Baart, 2001: 638-648). Haar of zijn presentie representeert – gewild of ongewild – iets van het – eeuwenoude, gezaghebbende - kerkelijk discours in de leefwereld van de betrokkenen. De pastor als kerkelijk vertegenwoordiger verdient dus een – letterlijke - plaats naast de pastor als betrokken helper; solidaire geestverwant; en trouwe vriend (p. 648: tabel 45.11.12). En omdat zij of hij ook die positie inneemt kan zij - evenmin als andere hulpverleners - heen om een kritische analyse van de eigen macht en invloed – iets waaraan geen enkele professionele, weldenkende hulpverlener zich sinds de jaren zeventig kan onttrekken (Van der Laan, 1991b: 9). Juist ook hulpverleners niet waarbij die machtspositie tamelijk onzichtbaar en abstract is, en zeker niet bewust bedoeld wordt. Hulpverlening waaraan Foucault de - in dit verband veelzeggende? - benaming 'pastorale macht' heeft toegekend, en waarover hij stelt: 'Pastorale macht is niet louter een machtsvorm die beveelt; zij moet ook bereid zijn zichzelf op te offeren voor het leven en de verlossing van de kudde (...) Het is een vorm van macht die niet alleen over de gemeenschap in haar geheel waakt, maar over ieder afzonderlijk individu zijn leven lang. Ten slotte kan deze macht niet worden uitgeoefend zonder kennis van de innerlijke gesteldheid van de mens, zonder onderzoek van zijn ziel, zonder hem te bewegen zijn allerdiepste geheimen te onthullen. Zij impliceert een kennis van het geweten en een vermogen het te leiden' (Foucault, 1987: 138). Institutionele macht, of die nu afkomstig is van de overheid of van de kerk, is verknoot met seksespecifieke en etnische machtsmechanismen. Deze (re)produceren een ongelijke verdeling van subject- en objectposities in de sa-

menleving: mannen en witten hebben daarbij relatief de grootste kans op het verkrijgen van subjectposities en vrouwen en zwarten de kleinste. Simpele empirische vragen maken deze ongelijke verdeling in allerlei sociale situaties, zoals die van de hulpverlening snel zichtbaar, zoals in vrouwenstudies inmiddels overvloedig is aangetoond. Vragen als: wie spreekt en wie wordt besproken; wie schrijft en wie wordt beschreven; wie kijkt en wie wordt bekeken; wie doet mee en wie wordt buitengesloten; wie interpreteert, en wie wordt geïnterpreteerd; wie beslist en over wie wordt besloten (Smelik en Waaldijk, 2003).

In de vrouwenhulpverlening zijn nieuwe referentiekaders en methodieken ontwikkeld om dergelijke – vaak ‘vanzelfsprekende’ – machtsverschillen op te sporen, en te stimuleren dat ‘objecten’ meer recht van spreken, kijken, participeren en interveniëren verwerven (Van Mens-Verhulst 2003). Mede als gevolg daarvan wordt op veel opleidingen een kritisch ‘gender’ bewustzijn inmiddels beschouwd als een wezenlijk element van de beroepspersoonlijkheid van de maatschappelijk werker (Schilder 2003; Van Oosten en Van der Vlucht, 2002).

De sekse van de presentiebenadering

In de theorie van presentie is van dit soort kennis niet veel te merken. Baart signaleert wel dat hij het ‘ook niet kan helpen’ dat er tussen pastor Bas en pastor Anne een ‘karakteristiek gender-onderscheid boven water komt’ waarbij ‘mannelijk dan wordt geassocieerd met gecalculeerd, resultaatgericht of instrumenteel handelen en sturen, terwijl vrouwelijkheid verbonden wordt met het aangaan en onderhouden van relaties in het hier en nu, en daarin doen waartoe de betrekking tot de ander noopt’ (Baart, 2001: 135). Dit on-

derscheid werkt hij verder nergens expliciet uit, wat opvallend is omdat het ook nogal treffend overeenkomt met het onderscheid tussen de interventionistische benadering en de presentiebenadering. En ook de zorgethiek waarop hij zich baseert is bij mijn weten een feministische uitvinding. Elders stelt hij wel, en even zijdelings vast dat het beheer, beleid en bestuur van de zorg ‘niet zelden’ aan mannen worden overgelaten’ en dat de uitvoerende zorgverleners ‘weer vaak vrouwen zijn’. Er lijkt dus reden genoeg voor een genderspecifieke analyse van verschillen tussen deze twee benaderingen, bijvoorbeeld in het zoeken naar een antwoord op de vraag waarom het instrumentele en interventivistische zo dominant zijn geworden.

Zelfonderzoek naar de invloed van machtsverschillen op de eigen beroepsidentiteit vraagt om participatie aan emancipatorische leerprocessen (Kunneman, 1985). Maatschappelijk werkers hebben daarmee ervaring opgedaan. Van de presentiebenadering kunnen zij opsteken dat zij dat vooral moeten blijven doen. Dergelijke inspirerende leerprocessen gun ik de pastores echter zelf ook.

Dit geldt ook voor de inspiratie die maatschappelijk werkers uit de ervaringsgerichte benadering kunnen halen, de derde en laatste benadering die ik nu – heel kort – zal beschrijven (Bouwkamp en De Vries, 1993). Met behulp van deze benadering kan de presentiebeoefenaar het derde risico dat ik behandel tegengaan, namelijk het risico om te worden meegezogen in de leefwereld van de cliënt.

Presentie en ervaringsgerichte benadering

Zowel in de presentie als in het maatschappelijk werk is de persoon van de

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

hulpverlener het belangrijkste instrument. Dit instrument werkt echter vooral als men leert zich gedeisd te houden: men dient de eigen persoonlijke oprispingen structureel te wantrouwen op hun mogelijk storende betekenis voor de relatie. De presentiebeoefenaar moet uitkijken voor vertroebeling van het binnenperspectief; de caseworker moet op haar hoede zijn voor tegenoverdracht en de vrouwenhulpverlener moet uitkijken voor gendered en institutioneel machtsmisbruik.

De ervaringsgerichte hulpverlener hanteert ook de eigen persoon als belangrijkste instrument, maar tapt daarbij uit een ander vaatje. Hoe meer zij of hij de eigen persoonlijke ervaringen, waarnemingen, professionele opvattingen en gedachten een woordje laat meespreken, des te beter is dit voor de cliënt. De hulpverlener functioneert hierbij net als in de andere benaderingen, als schakel tussen de samenleving en de cliënt. Hierbij presenteert zij echter niet zichzelf als duurzame hechtingsmogelijkheid, zakelijk dienstverlener of solidair vrouwenhulpverlener, maar eerder als een soort sparring partner. Zij gaat een betrokken en rechtstreekse confrontatie met de cliënt aan en valt deze al heel snel - lastig met persoonlijke gewaarwordingen die zij zelf in het contact met haar of hem opdoet. Op die manier geeft de hulpverlener de cliënt de leerzame feedback die hem of haar in de eigen – te onverschillige of juist te accepterende – omgeving te vaak wordt onthouden. Indien mogelijk wordt die omgeving er vanaf het begin zo actief mogelijk bij betrokken, en uitgenodigd om op eenzelfde persoonlijke, directe manier te communiceren. Doordat de cliënt hierop moet reageren, kan deze leren op een andere, werkzaamere manier met zichzelf, zijn situatie en zijn relaties om te gaan – en vice versa kunnen anderen (inclusief zijn hulpverleners) dit leren ten opzichte

hulpverleners) dit leren ten opzichte van hem.

De hulpverlener houdt zelf nadrukkelijk de leiding over het gesprek, waarbij zij vaart op haar eigen behoeftes en mogelijkheden. Zorg voor de ander, zorg voor jezelf en zorg voor de relatie zijn de ingrediënten van de ervaringsgerichte hulpverleningsrelatie. Belangeloosheid wordt niet gesuggereerd, want een 'let maar niet op mij' houding is misleidend en neemt de cliënt uiteindelijk niet serieus. Deze wordt dan immers niet geconfronteerd met het effect dat zijn gedrag heeft op (het belang van) anderen.

De sturende houding van de ervaringsgerichte hulpverlener staat haaks op die van de presentiebeoefenaar die – zeker in de exposure – de gesprekspartner 'laat voor gaan' en hem of haar grotendeels de regie van het gesprek gunt (Baart, 2001: 225). De presentiebeoefenaar loopt op dat punt echter het risico te worden ingezogen in de leefwereld van de cliënten, en daarmee van persoonlijk identiteitsverlies – waarmee geen van beide is gebaat.

Op dat punt kan de presentiebeoefenaar wellicht van de ervaringsgerichte hulpverlening leren dat persoonlijke betrokkenheid niet haaks hoeft te staan op leiding geven, en dat het hanteren van een buitenperspectief het binnenperspectief niet hoeft te verduisteren (Schilder en Wouters, 1997).

Conclusies

De maatschappelijk werker kan van de presentiebenadering leren misplaatst interventieisme op te sporen en daarmee gepaard gaand identiteitsverlies tegen te gaan. Tegelijk loopt zij/ hij daarmee risico's. Drie risico's heb ik beschreven: vermoederlijking; het vergeten van de eigen

gendered en institutionele machtspositie; en het ingezogen raken in de leefwereld van de cliënt. Drie methodische benaderingen uit het maatschappelijk werk kunnen helpen deze risico's tegen te gaan. In de eerste plaats het social casework dat het mogelijk maakt het persoonlijke met het zakelijke en het vrouwelijke met het mannelijke te verbinden. In de tweede plaats de emancipatorische hulpverlening die de inrichting van, en participatie aan emancipatorische leerprocessen stimuleert. Tot slot de ervaringsgerichte benadering op basis waarvan de hulpverlener recht van spreken ontleent aan eigen gevoelens en opvattingen. Deze methodes bieden de presentiebeoefenaar houvast om misplaatste presentiebeoefening te signaleren en tegen te gaan.

Interventie en presentie staan niet voor een tegenstelling die moet worden 'opgelost'. Evenmin zijn het vloeiende aanvullingen op elkaar. Ze vormen een hardnekkig dilemma waarmee professionele, betrokken 'overheidsdienaren' in een democratische samenleving permanent (behoren te) worden geconfronteerd. Het dilemma tussen neutraliteit, rationele bureaucratie, doelmatigheid en efficiëntie enerzijds en persoonlijke verbondenheid, liefde, nabijheid, en zorg anderzijds. De maatschappelijk werker doet er goed aan trouw te blijven aan de eigen, androgyne beroepsidentiteit en te blijven laveren tussen de uitersten van dit dilemma. Het opsteken van een flinke storm af en toe kan voorkomen dat men tegen een klip opvaart – mits de wind uit de goede hoek waait. In 1948 stimuleerde de missie van het social casework bevrijding van kerkelijke en burgerlijke liefdadigheid. In de jaren zeventig inspireerde emancipatorische hulpverlening het keren van institutionele, gendered machtsprocessen. In de jaren negentig liet men zich nieuw professioneel zelfrespect

inblazen door de frisse wind van ervaringsgericht werken.

Aan het begin van de 21^e eeuw biedt de theorie van presentie maatschappelijk werkers een wenkend perspectief om hun sociaal-techniek opnieuw te baseren op democratisch gefundeerde, beroepsethische beginselen. Het zijn nu niet de 'mannelijke', zakelijke en wetenschappelijk gefundeerde beroepskenmerken die moeten worden verdedigd tegen een teveel aan presentionisme, zoals in 1948. Dit maal dreigen eerder 'moederlijke' persoonlijke en morele identiteitsaspecten verloren te gaan onder druk van misplaatst – masculien? - interventionisme. Tijd om overstag te gaan.

Auteurgegevens

Drs. Lies Schilder is docent aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, afdeling MWD en verbonden aan de kenniskring van het HAN-lectoraat 'Professionalisering van agogische beroepen en vaktherapeuten in de gezondheidszorg'. E-mail:

Lies.Schilder@sc.han.nl

Literatuur

- Baart, A., 2001, *Een theorie van de presentie*, Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV.
- Bouwkamp, R., S. de Vries, 1993, *Handboek Psychosociale Therapie Theorie en praktijk*, Utrecht/Amersfoort: NIZW/College Uitgevers.
- Broekman, J.M., 1966, 'Maatschappelijk werk en antropologie/Antropologie als ervaringswetenschap', in J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk werk Krachten Terreinen Methoden Deel 3 Methoden van maatschappelijk werk*, Assen: Van Gorkum & Comp. N.V., pp. 172-192.
- Ellemers, J.E., Aug. ter Hoeven, 1964, 'De bureau-ratische omknelling van het maatschappelijk werk', in J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk werk Krachten Terreinen Methoden Deel 1 Maat-*

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

- schappij en maatschappelijk werk*, Assen: Van Gorkum & Comp. N.V., pp. 112-118.
- Foucault, M., 1987, 'Subject en macht. Waarom de studie van de macht: het vraagstuk van het subject', *Comenius* 7, pp. 131-141.
- Herman, S., 2001, *Onvoltooid verleden tijd. Maatschappelijk werk en social casework*, Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Jagt, N., 1990, *Marie Kamphuis Interview met een pionier van het maatschappelijk werk*, Utrecht: SWP.
- Jagt, L., N. Jagt, 1990, *Taakgerichte hulpverlening in het maatschappelijk werk*, Houten: Bohn Staf-leu Van Loghum.
- Jens, L.F., 1972, *Beroepsethiek en code van de maatschappelijk werker*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jonge, E. de, 1995, *Ethiek voor maatschappelijk werkers*, Bussum: Coutinho.
- Kamphuis, M., 1948, 'Het Amerikaanse social casework' *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 2^e jrg, nr.6, pp. 81-85.
- Kamphuis, M., 1950, *Wat is social casework?*, Alphen aan den Rijn: N. Samson nv (2^e druk).
- Kamphuis, M., 1961, *Wat is social casework?*, Alphen aan den Rijn: N. Samson nv (6^e, geheel gewijzigde druk).
- Kamphuis, M., 1964, 'Organisatitit, de ziekte van de welvarende welvaartsstaat', in J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk werk Krachten Terreinen Methoden Deel 1 Maatschappij en maatschappelijk werk*, Assen: Van Gorkum & Comp. N.V., pp. 112-118.
- Koenis, S., 1993, *De precaire professionele identiteit van sociaal werkers*, Utrecht: NIZW.
- Kunneman, H., 1985, *Habermas Theorie van het communicatieve handelen*, Amsterdam/Meppel: Boom.
- Laan, G. van der, 1991, *Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk*, Utrecht: SWP.
- Laan, G. van der, 1991b, 'Barsten in de spiegel', in: *LVMW-Nieuws*, Winter 1991/1992, pp. 7-11.
- Laan, G. van der, 2002, *Nieuwe technologie als metafoor*, Eindhoven: Fontys Hogescholen (oratie).
- Laan, G. van der, 2003, *De dans met de straatkinderen Een reconstructie van de Instapmethode*, Utrecht: SWP.
- Mens-Verhulst, J. van, 2003, 'Diversiteit als sleutel tot vraagsturing in een gevarieerde samenleving. Over denkkader, handelingsprincipe en competentie' in: *Sociale Interventie* 2003/1, pp.25-34.
- Oosten, N. van, I.van der Vlugt, 2002, *Seksespecifieke hulpverlening voor maatschappelijk werkers*, Bussum: Coutinho.
- Oostrik, H., L. Schilder, 2001, *Leren van dilemma's in de onvrijwillige hulpverlening. Een handleiding voor maatschappelijk werkers*, Arnhem: HAN afd.MWD; De Grift; Rijn-side; Welzijn Arnhem MHD.
- Riet, N. van, H. Wouters, 1993, *Helpen = leren Emanciperende hulpverlening als methode van het maatschappelijk werk*, Assen: Dekker & van de Vegt.
- Schilder, L., 2003, 'Genderspecifieke hulpverlening in het maatschappelijk werk', in N. van Riet (red.) m.m.v. H.K. Jongman, *Maatschappelijk werk verkenning van doelgroepen en werkvelden*, Groningen: Wolters Noordhoff (3^e druk).
- Mens-Verhulst, J. van, L.Schilder, (red.), 1994, 'Het verzet voorbij: een inleiding', in *Debatten in de Vrouwenhulpverlening*, Amsterdam: Babylon-De Geus, pp.9-26.
- Schilder, L., P. Wouters, 1997, 'Kwaliteit in het maatschappelijk werk: een dialogische kwestie' in H. Nijenhuis (red.), *De lerende professie*, Utrecht: SWP, pp 98-112.
- Smelik, A., B. Waaldijk, 2003, 'Redactioneel Digitale verbeelding', in *Tijdschrift voor Genderstudies*, 2003/1, pp.2-5.
- Snellen, A., 2000, *Basismodel voor methodisch hulpverleners in het maatschappelijk werk*, Bussum: Coutinho (2^e, herziene druk).
- Vlaeminck, H., W. Malfliet, S. Saelens, 2002, *Social Casework in de 21^e eeuw. Een praktisch handboek voor kwaliteitsvol hulpverleners*, Mechelen: Kluwer.
- Waaldijk, B., 1997, 'Vrouwen en geschiedenissen van het Nederlandse maatschappelijk werk' in H. Nijenhuis (red.), *De lerende professie*, Utrecht: SWP, pp 22 – 34.

Summary

In this article the author argues that the approach of presence which has been described by Andries Baart in his book 'een theorie van de presentie' is of great importance to social workers, especially at a time when economic objectives seem to prevail. However, the approach of presence comes with some serious pitfalls.

Three pitfalls are being discussed: the pitfall of being too personal or too motherly, and loosing one's professional baggage; the pitfall of suggesting equality, and ignoring one's own (insti-

PRESENTIE IN HET MAATSCHAPPELIJK PERSPECTIEF

© Lies Schilder, 2003, bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

tutional and gendered) authority; and, lastly, the pitfall of being too empathic, and losing one's own position in the process of assisting. Three methods of social work can be helpful in avoiding these pitfalls: first, social casework that has developed a method for assisting that links the personal with the business-like and the motherly with the masculine; second, the emancipatory way of assisting in which an unbalance of power can be analyzed and fought; and, lastly, experience based therapy that

gives right to speak to a social worker's own vision and feelings. The social worker who combines the approach of presence with the attainments of these methods is capable to preserve the own professional androgyn identity which has been obtained by her or his founding mothers in last century.

---

¹ Deze bijdrage werd eerder gepubliceerd in *Sociale Interventie*, 2003-2, pp. 40-50.